

GEÇMİŞ VE GELECEK BOYUTUNDA İSLAM MEDENİYETİNİN TEŞEKKÜLÜNDEKİ ÂMİLLER: İLİM- AHLÂK /İLİM-AMEL

THE DYNAMIC FACTORS FOR THE RISE OF ISLAMIC CIVILIZATION WITHIN THE PAST AND FUTURE DIMENSION: KNOWLEDGE AND MORALITY ('ILM AND 'AMAL)

Prof Dr. Alparslan Açıkgenç

Özet

Medeniyetleri algılamada çoğu zaman somut etkenlere bakarak hükmetme hatasına düşüyoruz. Hâlbuki medeniyetleri doğuran ve besleyen âmiller, aslında fikren yapılan tahlille ortaya konabilir. Bir açıdan medeniyetleri buzdağına benzetecek olursak, dışa vuran yönleri itibarıyla çok az bir kısmının gözle görülebileceğini söyleyebiliriz. Ancak dış dünyada duylara hitap eden etkenler o kadar çoktur ki, onların arkasında yatan asıl temel teşkil edici etkenleri göremediğimiz için bize buzdağının su yüzünde kalan kısmı çok büyük görünür. Önce medeniyeti tanımlamamız gerekmektedir ki bu boyut daha açık bir şekilde görülebilsin. Tanımımızı, yine buzdağı benzetmesinden hareketle medeniyetlerin asıl görülemeyen ve duylara hitap etmeyip akla hitap ve ruha eden tarafından yapmaya çalışalım: **insan iç dünyasının bir toplum bağlamında tezahür etmesi ile oluşan birikimlerinin külliyet kesbetmesi ile meydana gelen kültüre medeniyet denir.** Bu tanıma göre aslında medeniyet bir kültürdür; ancak külliyet kesbetmiş olan bir kültürdür. Buna göre İslam medeniyeti umumda Arap kültürü, hususta Mekke-Medine veya Hicaz Arap kültürünün külliyet kesbetmiş hâlidir. Külliyet, küllî unsurlarla olur. İslam medeniyetine bu küllî unsurları kazandıran en önemli etken şüphesiz ki dindir. Ancak buna ikinci bir etken daha ekleyebiliriz; o da bilgidir veya daha açık bir dille "bilimsel bilgi"dir. Din İslam medeniyetinde ahlâk unsurunu teşkil eder ve bu medeniyetin teşekkülünde asıl önemli görevi üstlenir. Bilgi ise bilime dönüşerek mahalli yerel olanı kavramsal olarak içerir ve bunların bir şemsiye altında toplanmasına yol açar. Böylece mahalli kültür, küllileşerek tek bir yöreye ait olmaz ve külliyeti itibarıyla medeniyete "vahdet" (*tevhid*) ve kesret yani çok kültürlülük kazandırır. Bu olguda "bilgi-ahlâk" ilişkisine İslam medeniyetindeki "iman-amel" ilkesini ilişkilendirmek yerinde olacaktır. Bu açıdan İslam medeniyetinin geçmiş ve gelecek boyutunda bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler:

Medeniyet, kültür, toplum felsefesi, toplumsal sözleşme, örf ve âdetler, İslam medeniyeti

Abstract

We usually make a mistake of falling into the trap of perceiving civilizations as concrete manifestations. On the contrary the actual factors which give rise to civilizations and nourish them are perceived with a rational analysis. If we make an analogy between civilizations and icebergs, we can assert without any hesitation that what is manifested outwardly from a civilization is actually just the small portion of the iceberg on the sea. In this analysis we need to define a civilization so that it is clear what we mean by it: **A civilization is the universalized local culture which is the manifestation of the human inner world within a social context.**

Accordingly a civilization is a culture in essence; but a culture which has been universalized. On the basis of this definition we may rightly assert that Islamic civilization is the local Arab culture, to be more specific, the local culture of the Quraysh, perhaps on a larger scale of the Arabian Peninsula. Universalization is achieved with universal values, which were given by the religion of Islam. Moreover, as the local culture was gradually universalized so as to include within itself many other cultures of the newly joined Muslim communities, there arise a scientific mentality which also contributed to this process of universalization. The religion of Islam became the moral agent behind the achievements of Muslims under this civilization; science or scientific knowledge assumed the duty of shaping concepts related to the intellectual make up of the civilization. In this way the local culture became a universal culture of all Muslim peoples, uniting them under one religion (*tawhid*); yet allowing them to enjoy the local diversity of Islamic cultures. In this phenomenon we shall pay attention to "*knowledge-morality*" relationship vis-à-vis the "*imân-'amal*" connection within Islamic civilization. We shall attempt to evaluate this aspect of our civilization from the past and future horizons.

Key words: Civilization, culture, philosophy of society, social contract, Islamic civilization

Medeniyetlerin temelinde yatan birtakım yapıcı unsurlar vardır. Bu unsurlardan köşe taşı hükmünde olanlar insan ve insanın oluşturduğu toplumdur. Bu iki köşe taşı etrafında kümeleşen âmiller üzerinde medeniyetler yükselir. İslam medeniyeti için de aynı şey söz konusudur. Bu küçük incelememizde geçmiş ve gelecek boyutunda bu konuyu ele alıp açmaya çalışacağız. Geçmiş boyutu, İslam medeniyetinin belli tarihlerde ve yüzyıllarda teşekkül edişini ve bunu gerçekleştiren âmilleri incelememiz anlamına gelmektedir. Bu açıdan incelendiğinde diyebilirim ki, İslam medeniyeti, diğer medeniyetleri toplum felsefesi açısından incelemede bir örnek kalıp (model) teşkil etmektedir. Bu demektir ki, diğer medeniyetlerin oluşum süreçleri ve bu süreçlerde etkin olan âmilleri tahlil etmekte ve açıklamakta İslam medeniyetinde önemli ipuçları bulabiliriz. Diğer medeniyetleri incelememiz de İslam medeniyetinin bazı hususlarını açıklamada yardımcı olabilirler fakat medeniyetleri küllü bir yaklaşımla incelemede ve tarihi sonuçlar çıkarmada kalıp görevini yerine getiremezler. Bunun nedeni, İslam medeniyetindeki bütünlük ve insicam diğer medeniyetlerde bulunmamaktadır. Diğer bir deyişle İslam medeniyetindeki kesret içerisinde bir vahdet vardır ki, bunu ona kazandıran İslam dinidir. İslam medeniyetindeki kesreti ise mahalli kültürler temsil etmektedir.

İslam medeniyeti, medeniyet çalışmalarında örnek bir kalıp teşkil ettiğine göre aynı görevi medeniyetlerin geleceği için de üstlenebilir. Bütün medeniyetlerde elbette ki çok ibret verici olaylar ve durumlar vardır. Ancak bütün bu durumları birleştirecek kadar ve bir vahdet oluşturacak kadar küllü kaideleri bu medeniyetlerden çıkarmak çok zordur. İslam medeniyetinin özelliğinden dolayı ondaki ibret verici durum ve olaylardan bir kalıp çıkarmak daha kolaydır. Bu çalışmamızın esas fikri budur ve bunu örnekleriyle mümkün olduğu kadar bu çalışmamızda açıklamaya ve temellendirmeye çalışacağız. İslam medeniyetinin ileriye yönelik olan bu kalıp görevi de çalışmamızın gelecek boyutunu temsil etmektedir. Ancak bu çalışmamız bir medeniyet anlayışını var saymakta ve bu medeniyet anlayışına göre yeni bir medeniyet sınıflandırmasına gitmektedir. Buna göre, medeniyetin bir tanımına ihtiyacımızın olduğu açıktır. Önce böyle bir tanım yapmaya çalışarak bu tanımımızı çalışmamızın nazari çerçevesini oluşturacak şekilde nasıl bir medeniyetler sınıflandırmasının yapılabileceğini de ortaya koymamız gerekmektedir.

Şüphesiz ki, medeniyet tanımı ancak varsayılan bir toplum felsefesine göre yapılabilir. Bir toplum felsefesi ise belli bir varlık (ontoloji) ve bilgi felsefesine (epistemoloji) göre kurulur. O halde belli bir felsefe dizgesine göre bu konulara dayalı kısa bir nazari çerçeve çizmemiz gerekmektedir. Böylece bu çalışmamızdaki yaklaşımımızı dizgesel yaklaşım olarak belirlemiş oluyoruz. Dizgesel yaklaşım, toplum felsefesi içerisindeki kuramların, varsayılan veya daha önceden kurulmuş bir dizgeden elde edilen kavram, kuram ve öğretiler çerçevesinde kurulmasıdır. Bunu çok kısa olarak burada kurgulamaya çalışacağız.¹

İnsan olarak biz, kendi varlığımızı algılar ve varlığımız dışında bir varlık algılarız. Bize bu algılama “varlık ve ben” ikilisi içerisinde arz edilmiştir. Burada “ben”i, zihnimiz temsil etmektedir; çünkü zihnimiz asıl bilgisel bilinci mümkün kılan yetimizdir. Mademki “ben” zihnimizi temsil etmektedir ve zihnimiz de gerçek anlamda bilginin evidir, o halde bu ikiliden “varlık ve bilgi” ikilisine geçebiliriz. Demek ki, varlık ve bilgi dizgemizin temel metafiziğini oluşturmalıdır. Burada yine temel metafiziğimizin ayrıntılarını kenara bırakıp bu temel metafizikten toplum kavramına nasıl geçebileceğimizi göstermek istiyoruz. Varlık ve bilgi ikilisi her bakımdan birbirine tekabül etmektedir ve bu anlamda her ikisinin de bir mâkesi (yansıtıcısı) insanda mevcuttur. Varlığa ölçüt bizim açımızdan bilgi olduğu halde, bilgi, varlık ile irtibatlı ve insan zihnine muhtaçtır. Diğer bir deyişle, insan olmadan bilgi olamaz, ancak insan olunca bilgi ona bağlı değildir, aksine varlığa bağlıdır. Bu durumda bilgi, bizim için de varlığın ölçütü olmaktadır. Yani biz varlığı bilgi ile algılar ve zihinsel açıdan bilgi ile anlamlandırırız. Bizden bağımsız olarak mevcut olsa dahi bizim açımızdan bilgi olmadan varlık da olmayacağına göre, algılayabildiğimiz alan kadar varlık alanı ve bu varlık alanları kadar da elde ettiğimiz bilgi vardır. O halde bizim için sadece üç varlık alanı olabilir: Birincisi, bilgimizin ulaşamayacağı alan, buna “mutlak alan” diyebiliriz; ikincisi, bilgimizin doğrudan ulaşabileceği alan, buna da olgusal alan diyebiliriz; Üçüncüsü ise bu iki alanın arasında düşünebileceğimiz ve bu yüzden bilgimizin doğrudan değil dolaylı ulaşabileceği alan, buna da aşkın alan diyebiliriz. Bunların her biri varlık açısından (ontolojik) bir “âlemi” temsil etmektedirler; bilgi açısından ise, bilgiye konu olan alanlardır. Mutlak âlem, göreceli olmayan ve göreceli olanlara *açık* olmayan varlık boyutudur. Onun için göreceli varlık olan biz insanların bu âlemin varlığını dahi bilmesi algılaması mümkün değildir. Ancak mutlak âleme insanda tekabül eden bir yeti (*kuvve*) olmadığından onun bilgisi için kaynak “vahiy”dir. Demek ki, vahiyle biz insanlara bu âlemden söz edilmeyişi varlığından haberdar olamazdık. Fakat insan vahyin bu alan hakkında bilgi vermesi ile bunu anlayacak, yani idrak edecek bir yapıda yaratıldığı için mutlak alana yabancı değildir. Bilgi kuvvelerimiz bu alana nüfuz edemezse de bu alan hakkında verilen bilgileri idrak edebilecek istiba sahiptir.

Aşkın âlem ise zahiri duyularımızı aşan ancak hayal-ı mütemessile, kalp ve ruh gibi üst düzey kuvvelerle algılanabilecek olan âlemlerdir. Diğer taraftan mutlak âlem, aşkın alanda tezâhür ederek kendini insana gösterir ve insan da bunu algılayacak yetilerle donatılmıştır. Olgusal âlem de bizzat her gün müşahede ettiğimiz maddî âlemdir. Toplum bunlardan elbette ki olgusal âlemde yer almaktadır. Ancak toplumu oluşturan temel unsur insan olduğundan burada gösterdiğimiz gibi insanın aşkına tekabül eden bir yönü vardır. Varlık tarafında olan mutlak’a, bilgi tarafında insanın bütünlüğünü temsil eden akıl; varlık tarafında olan aşkına, bilgi tarafından insanda kalp, varlık tarafında olan olgusal alana bilgi tarafında tecrübe yetelerimiz tekabül etmektedir. İşte toplum felsefesi için temel alınması gereken, insanın aşkın yönü olup bu

¹ Ayrıntılar için bk. Cengiz Çakmak (derl.), “Yeni Bir Toplum Felsefesine İlk Adım”, Teoman Duralı’ya Armağan, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008: 18-49. Bu kısım aynı makaleden bu bağlama uyarlanmıştır.

temelden hareketle insanın birliktelik yaşama özelliğini esas almak gerekmektedir. Bu demektir ki, temel metafizikten dizgenin her bir dalına uzanan bir kol gibi istidlâlî, yani yürütülen akıl ile bir kavrayış bulunmaktadır. Burada kısaca bu kavrayışın toplum felsefesine kadar nasıl uzadığını göstermek kabildinden dizgesel yaklaşıma bir işaret ettik. Şimdi akıl yürütme ile uzanan bu kolun toplum felsefesinde medeniyetleri nasıl oluşturduğunu ve bunun bizim için nasıl bir nazari çerçeve sunacağını ele almaya çalışalım.

I-Nazari Çerçeve

Birliktelik yaşama özelliği esas alındığında bir insan ortamından soyutlanamayacağı için insanın hiçbir insan davranışı kişisel değildir; çünkü insanın her davranışı sadece kendini ilgilendirse dahi mutlaka kendisi dışında bir insan veya insanlara ilişkin gerçekleşmiştir. Diğer bir deyişle her insanın her davranışı istese de istemese de şöyle veya böyle kendi dışında bir kimseyle irtibatlanacaktır ve bu yüzden bir toplum bağlamını nihai tahlilde var sayacaktır. İnsan davranışının kişisel olmadığını söylerken davranışının ona ait olmadığını ileri sürmek istemiyoruz. Bir davranışın kişiye aidiyeti ile kişiselliği aynı ise, elbette ki bu anlamda bütün davranışlar kişiseldir. O zaman toplumsal hiç bir davranış yok demektir. Hâlbuki bizim anlatmaya çalıştığımız, davranışın bağlamını belirlemek için sadece davranışı sergileyen kişiye bağlı olmadığını ileri sürmekten ibarettir. Zira her insan davranışı, onun iç dünyasının bir *bağlamda* tezahürüdür. İşte bu özellik, insanı temelde toplumsal bir varlık kılmaktadır; çünkü bu bağlam "birliktelik" olarak ifade etmeye çalıştığımız toplumdur. O halde insanın bir toplum bağlamında var olması onun özüne ait bir düşünme belirtisidir. Bu noktada düşünceden soyutlanmış olarak insanı ele alamadığımızdan insanın çok zengin bir iç dünyasının olduğunu dile getirmemiz gerekmektedir. Ancak insan, iç dünyasını sadece bir toplum bağlamında gerçekleştirebilmektedir.

İşte insanın mahiyetini teşkil eden iç dünyası çok zengin ve cevval (dinamik) bir yapıya sahiptir. Zira insan belli bir amaca yönelik yaratıldığından bu amacı gerçekleştirebilmesi için böyle zengin ve cevval bir yapısı olmalıdır. İyapı, ilk anda iki yön içerir: Birincisi, bil kuvve insanda bulunan algılar, duygular, arzular, emeller ve bilgisel özelliklerdir; ikincisi, bu özelliklerin bizzat kuvveden fiile çıkması ile oluşan tecrübeler, kalp ve zihin ile iç âlem zenginliğidir. Bunlardan birincisi, bir bakıma toplumdan bağımsızdır; zaten bizi yanıltıp insanı toplumdan soyutlamaya götüren yaklaşımlara yol açan da bu özelliktir. Ancak insanın ikinci yönü, toplum bağlamında oluşur. Bu oluşum incelendiğinde kavramsal olarak tahlil edilince üç ayrı aşama ile geliştiğini gözlemleyebiliriz. Birinci aşama, bil kuvve özelliklerden algısal yönün tezahür etmesi ile insanın diğer hayvanlarla paylaştığı benzerliklerdir ki bu yön itibarıyla insan cins olarak hayvanlar tabakasında düşünülmektedir. Bu yüzden de bu aşamaya "hayvaniyet düzeyi" diyebiliriz. İkinci yön itibarıyla, hayvaniyet düzeyinden yavaş yavaş uzaklaşıp duygu, arzu ve emellerini gerçekleştirdiği yeni bir aşamaya geçmektedir. Bu aşamanın alt düzeyleri de hayvaniyet özelliklerini taşıyabilir ve bu itibarla hayvanlara yakındır; ancak oluşan iç dünyanın incelenmesi, daha nazik ve derinleşmiş bir hal alması ile artık hayvaniyet düzeyini terk eder ve insan "beşeriyet düzeyine" ulaşır. Beşer, hayvaniyeti dışlamaz, aksine bizzat içerir. Ancak beşeriyet düzeyi, hayvaniyetten bağımsızlaşmıştır. Buna rağmen zaman zaman hayvaniyetin etkisinde kalabilir ve bedeninin idaresi, hayatın yönlendirilmesi, bu hayvansal özelliklerle yapılabilir.

Hayvansal düzeyin tam olarak idare altına alınması ancak bilgisel özelliklerle mümkündür. İç

dünyanın en zengin yönü bu düzeydir, çünkü burası zaten diğer tüm düzeyleri içermekle birlikte onları idaresi altında muhafaza etmektedir. Hakiki insanlık bu yön itibarıyla tezahür ettiği için iç dünyanın bu aşamasına “insaniyet mertebesi (düzeyi)” diyeceğiz. İnsaniyet, hayvaniyeti ve beşeriyeti taht-ı riyasetinde (kontrolü altında), yani bizzat kendi idaresi altında tutmaktadır. İnsanın bu üç iç dünyası da ancak toplum bağlamında kuvveden fiile geçebilir. Bunların ortak bir özelliği, insanı toplum kurmaya zorunlu olarak sevk etmiştir. Bu ortak özelliğe “birliktelik” diyerek yukarıda işaret etmeye çalıştık. İlk önce insan, hayvaniyet düzeyinde yalnız yaşayamaz; bu düzeyin ihtiyaçları onu zaten birlikteliğe itecektir. Bu açıdan hayvaniyetin birlikteliği, aynen diğer birçok hayvanlarda olduğu gibi tabii bir özelliktir. Hayvaniyet düzeyindeki insan yalnız yaşayamaz, başka bir hem cinsine ihtiyaç duyar. Böylece ister istemez bir “toplum” değil, “topluluk” oluşturur. Beşeriyet düzeyindeki, insan ise, birlikteliğe “duygusal” ihtiyaç hisseder. Bu da bir açıdan tabiidir. Ancak bu birliktelik, insan dışındaki hayvanların çok az kısmında olabilir. Bu demektir ki bu tür beşerî birliktelik hâlâ hayvaniyet mertebesine yakın bir düzeydir. Beşeriyetin birlikteliği topluma atılan ilk adımdır. Bu birlikteliğin bilgisel özellik kazanması, insaniyet birlikteliğini oluşturur ki, bu da “toplum”dur. İşte insanın zengin iç dünyasının bağlamı da böylece ortaya konmuştur. Zannedersem bu açıklamalar, toplumun nasıl oluştuğunu açıklamak için yeterlidir; her hangi bir “toplumsal sözleşme” ihtiyacı toplumu doğurmamıştır. Toplum, insanın fitratında vardır; ayrıca yine fitraten müptela olduğumuz düzenli olma ihtiyacı toplumsal sözleşmeyi (social contract) doğurmuş ve toplumda düzen nasıl sağlanır sorumuza aranan cevabı vermiştir. Şimdi bu düzenin nasıl kurulduğunu kısaca açıklamaya çalışalım.

Toplum, ilk bakışta insan topluluklarının bir araya gelmesi ile oluşan kümeleşme gibi görünmektedir. Bu kümeleşme belli bir iç dürtü ile olursa bu iç dürtü etrafında bir düzen kurulur. İç dürtü, hayvansal bir özellik olduğundan bu düzeydeki birliktelik düzeni, tamamen hayvansal düzeyin gereksinimleri ile oluşturulmaktadır. İnsaniyet düzeyinde içdürtü, akıl ile yönlendirildiğinden yerini “içgüdü”ye bırakır; bu yüzden insan için içgüdü, insaniyet düzeyinin özelliği olan akıl yürütmeden çoğu zaman ayırt etmek güçtür. Günümüz toplum yaşantısında hayvaniyet, beşeriyet ve insaniyet düzeyleri çok iç içe girgin bir durum aldığı için insanların diğer hayvanlar gibi içgüdü ile mi bir araya geldiklerini, yoksa akıl ile düşünüp bunun onların daha çok yararına olduğunu bularak mı topluluk oluşturduklarını çıkarmak çok güçtür. Zira bizler bugün artık toplumsal düzeni oluşturmuş durumdayız. Ancak hayvaniyet özellikleri tahlil edildiğinde görülür ki, belli birtakım yönlendirmeler, akla dayalı olmayıp biyolojik olarak fitratımıza yerleştirilmiş içdürtüsel özelliklerdir. Bu yüzden diyebiliriz ki, şayet hayvaniyet mertebesinde birliktelik özelliği varsa bunun fitraten içdürtüsel olması gerekir. O halde hayvaniyetin oluşturduğu kümeleşme toplum olamaz. Ancak bu kümeleşme yine belli hayvansal amaçlar doğrultusunda düzenlendiği için rast gele oluşturulmuş bir insan birikimi değildir. O halde hayvaniyet içdürtüsü ile belli amaçlar etrafındaki toplumlaşmanın ilk adımı olan kümeleşmeye “topluluk” denir. Topluluk, toplum değildir; yukarıda işaret etmeye çalıştığımız gibi topluluk gerçekten, toplum olmanın ilk adımdır. Zira topluluk olarak birleşen bir insan kümesinde fertler, fitratlarında bil kuve bulunan beşeriyet ve insaniyet kabiliyetlerinin gerçekleşmesi için gerekli toplumsal bağlamı oluşturur. Böylece insanlar, birbirleri ile ilişkileri içerisinde beşeriyet ve insaniyet mertebelerine yükselmek için gerekli zihinsel donanımlarını geliştirirler. Bu demektir ki, topluluk, beşerî ve insanî kabiliyetlerin kuvveden fiile çıkması için zorunludur. Bu kabiliyetlerin fiile geçmesi ile ancak insanlar topluluktan toplum bağlamına geçerler. Zira hayvaniyet düzeyinde bir araya gelen

insanlar, oluşturdukları topluluğa bir mekân belirlemek durumundadırlar. Bu aşamada insana tamamen fitrî kuvveleri yol gösterdiği için her davranışı bu fitrî kuvvelerinin özelliğini taşır. Mesela hayvaniyetin özelliği akli melekeleri kullanmak olmadığından mekân belirlerken sınırlar tabii olarak çizilir. Bir başka insan topluluğundaki bireyler de kendi topluluğundaki bireylerden tabii olarak ayırt edilir. Aynı durum kendi topluluğu içerisindeki bireyleri birbirinden ayırt ettiği zaman da geçerlidir. Ancak bu durumda bireyler birbirine fitraten “yakınlık” hissederler. Bu yakınlık çok değişik şekillerde olabilir; kadın erkek arasındaki yakınlık, cinsiyet sebebiyle olabileceği gibi, annelik ve kardeşlik gibi akrabalık sebebiyle de olabilir. Hem cinsler arasında ise, akrabalık, yardımlaşma, arkadaşlık gibi biyolojik yönlü yakınlıklar vasıtasıyla olur. Hayvaniyetteki yakınlık daha ziyade biyolojiktir.

Hayvaniyet birlikteliğinin, yani topluluğunun, bu durumda iki temel özelliği bulunmaktadır: hayatı ve topluluğu belirleme, içdürtüyü kullanma; yakınlık gibi topluluğu oluşturan öğeleri biyolojik olarak tanımlama. Bu iki temel özellikle toplulukta, mekân ve yakınlık oluşur. Mekân, topluluğun çevresini tanımlamasıdır. Topluluğun çevresi topluluğun bizzat kendi sınırları olamaz. Göçebe topluluklar bile belli çevreleri mekân olarak seçerler. Rastgele mekân da olamaz. İnsan topluluklarındaki mekân anlayışı hayvaniyet düzeyinde dahi hayvanların mekân belirlemesinden farklıdır. Çünkü bir insanın hayvaniyeti ile diğer hayvanların hayvaniyeti benzerlikten ibarettir; bu benzerliklere rağmen içerik ve mahiyette çok farklılıklar gösterirler. Bu farklılıklar sayesinde, düzeylerdeki farklılık, her düzeyin özelliklerine de yansımaktadır. Böylece insanlar, hayvaniyetin birlikteliği ile kalmayıp oluşturdukları topluluğu da beşeriyet ve insaniyet düzeyine çekmeye eğilimlidirler. Diyelim ki, çok eski topluluklarda insanlar insan olarak her ne kadar her üç düzeyde sahip idilerse de topluluklarını insaniyet düzeyinde oluşturamamış idiler. Bu yüzden bunların oluşturduğu birliktelik kümelerine toplum denemez. Bir insan birlikteliğinin toplum olabilmesi için oluşturulan topluluğa en azından beşeriyet özelliklerinin yansıtılması gerekir. Böylece diyebiliriz ki, topluluk, sadece hayvaniyet içgüdüleri ile oluşmuş bir birliktelik kümesi değildir. Demek ki beşeriyetin topluluğa yansıtılması o kadar kolay bir iş değildir. Bu yüzden açıklanması gerektiğinden şimdi bunu tahlil etmeye çalışalım.

İnsanın hiç bir davranışı veya daha da genelleştirirsek etkinliği, kişisel değildir, daima bir birliktelik özelliğine sahiptir. Bunun sebebi, insan iç dünyası mutlaka bir birliktelik bağlamında anlam kazanır ve dışa tezahür eder. Bu dış tezahürler de hayvaniyet düzeyinde ise, topluluğun bu mertebedeki davranış bütünlüğünü yönlendirir. Bir topluluğun davranış bütünlüğü, o toplumdaki fertlerin iç dünyalarının ortak bir topluluk bağlamında dışa tezahür etmesidir. Yapıp edilenler olarak topluma mal edilen fertlerin iç dünyalarının ortak bir topluluk bağlamında dışa tezahür etmesi olan bu davranış bütünlüğüne bugün artık “kültür” demekteyiz.

Kültür insan düzeylerinin her mertebesinde görülebilir. Ancak mesela beşeriyet düzeyindeki kültür ile hayvaniyet düzeyindeki kültür, şayet buna kültür denirse, aynı inceliğe sahip olmadığı gibi, insaniyet düzeyindeki kültür ile beşeriyet düzeyindeki kültür de aynı inceliğe ve tabir yerinde ise, gelişmişliğe ve olgunluğa sahip değildir. Öncelikle beşeriyet düzeyindeki insan birlikteliğinin oluşturduğu topluluk artık olgunluğa erişmeye başlamıştır. Böylece beşeriyetin önemli unsurları olan duygular ve tecrübeler dışa yansımaya başlar ve topluluk bu yönde şekillenmeye doğru yönlendirilir. Mesela bir hayvaniyet düzeyindeki iki insan arasındaki bağ,

sadece tabii olabildiği halde bu bağ, sevgiye dönüşünce, aşk edebiyatı oluşturmaya başlayabilir. Yine iki topluluk arasındaki ilişki hayvaniyet mertebesinde mekân muhafazası olarak kaba kuvvetle dövüşmeyi doğurduğu halde, beşeriyet düzeyindeki cesaret ve vatana bağlılık duyguları ile destanları doğurabilir. Bunun taşıdığı anlam şudur: Hayvaniyet düzeyinde oluşturulan topluluğun beşeriyet özelliklerini de içerebilmesi için bu özelliklerin topluluğa yansıtılması gerekmektedir. Bunu insanlar yapmaya çalışınca topluluğun yeni bir düzenlenmeye ve daha derli toplu ve yeniden tanımlanmış kavramlarla bütünleşmesine ihtiyaç duyulacaktır. Böylece beşeriyet özellikleri ile düzenlenmiş topluluğa ancak “toplum” denir. Böylece oluşan insan birliktelikleri yeni oluşan kurumlarla düzenlenmeye başlayacaktır. Kurumların oluşması ve olgunlaşması mutlaka bir düşünsel faaliyet gerektirdiğinden şayet kurumlar, soyut kavramlarla tanımlanır ve böylece bilgisel bir bağlam oluşturulursa artık toplum insanîyet düzeyinde bir etkinlik kazanır. O halde beşeriyet düzeyindeki insan toplumu ile insanîyet düzeyindeki insan toplumu arasındaki fark, insanîyetin en önemli özelliği olan aklî melekelerin toplumu düzenlemesinden ibarettir.

İnsanîyet toplumlarını da bir çok türlere ayırmak mümkündür: sadece bilgisel etkinliklerin, insan düşünce melekelerinin içten dışa yansması ile oluşan toplumlar; bilgisel etkinliklerin kurumlaşması ile oluşan toplumlar veya daha doğru bir ifade ile içinde bilgisel etkinliklerin kurumlaştığı toplumlar; ve nihayet içinde bilgisel etkinliklerin disiplinleşerek bilimi sonuç verdiği toplumlar. Bu toplumların hepsinde de etkinlikler insan iç dünyasından kaynaklanmaktadır. Ancak insan iç dünyasından kaynaklanmayan “yol gösterme” veya “hidayet” olarak tanımladığımız bir olgu ile bütün bu topluluklarda ve toplumlarda karşılaşmamız mümkündür. Kendini “din” olarak tanımlayan bu olgu, insan kaynaklı olmadığından toplumun ögesini teşkil etmez; ancak toplumların bu olguyu özümsemesi ile önce bireylerin iç dünyasına hâkim olduktan sonra toplum bağlamında tezahür ederse, kültüre dönüşerek topluma mal edilirler. Böylece topluma ilahî kaynaktan gelen din, bir etkinlik olarak yansımaya başlar ve onu yönlendirir.

İnsan etkinlikleri, insanın birliktelik ortamındaki bir açılımdır. Birliktelik ortamındaki bu açılıma topluluksal etkinlikler diyebiliriz. Burada şunu öne sürebiliriz: İnsan davranışı, insan iç dünyasındaki bütünlükten ortaya çıkan ve topluluk bağlamında açılıma uğrayan tek bir yansımadır. Burada şayet daha uygun bulunuyor ise, insan iç dünyasına halet-i ruhiye diyebiliriz; ancak halet-i ruhiye, o iç dünyanın sadece tek bir durumudur. Hâlbuki “iç dünya” derken kullandığımız “dünya” kavramı, bir âlemin açılımını vermektedir. Bu açıdan iç dünya, halet-i ruhiyelerin bütünlüğüdür. O halde, insan davranışı, iç dünyamızın topluluk veya toplum bağlamında tek bir hareket olarak tezahür etmesidir. Bu durumda bir davranış, bir halet-i ruhiyeden kaynaklandığı halde bu halet-i ruhiyenin kaynağı ancak iç dünyamızın bütünlüğünde aranmalıdır. Bir insanın, tek bir davranışı, sadece bir günlük ifade olarak algılanabilir; ama hayatından bir kesit alıp o kesitin son anına kadar olan davranışları, sadece günlük bir ifade olarak algılanamaz. Bu, şu demektir; bir insanın davranışları bir bütün olarak ele alınınca ifade ettiği anlam ile, o insanın tek bir davranışının ifade ettiği anlam aynı değildir. Peki, bu durumda davranışlar bütünlüğüne ne diyebiliriz? Bir insanın davranışlarının bütünlüğüne, “zâhirî kişilik”, yani “dışa yansıyan kişilik” diyebiliriz. Bu insanın davranışlarının bütünlüğü, bir halet-i ruhiyeden kaynaklanamayacağına göre, halet-i ruhiyelerinin bütünlüğünden kaynaklanmalıdır ki, bu bütünlüğe de zaten “iç dünya” demektedir. O halde zâhirî kişilik, iç dünya üzerine kurulmuştur. İç dünyanın, kişinin kendini algılaması ile

oluşturduğu benlik şuuruna da “kimlik” denir. Bu açıdan kimlik, “içsel kişilik”tir; veya yukarıdaki tabirimize paralel bir ifade ile “içe yönelik kişilik”tir. Daha değişik bir ifade ile diyebiliriz ki, kimlik, iç dünyamızın oluşturduğu “ben” duygusudur; zâhirî kişilik, yani dışa yansıyan kişiliğimiz ise, kimliğimizin davranış olarak somutlaşmasıdır. Bu ikililer arasındaki ilişki ve saydamlaşma çok karmaşık bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nasıl ki, bir insanın davranışları tek tek ele alınabildiği gibi bir bütün olarak da ele alınabiliyorsa, bir birliktelik ortamındaki fertlerin davranışları da hem tek tek; hem de bir bütünlük olarak ele alınabilir. Birliktelik ortamı, topluluk bağlamı da olabilir, toplumsal bir bağlam da olabilir. O halde, her hangi bir birliktelik ortamındaki davranışların, tek tek ele alınmaları durumunda o ortama mal ettiği “değer”e, “töre” (veya “örf”) denir. Törenin birliktelik bir değer olarak düzenli uyulması ile yapılan davranışa da “âdet” denir. Töre ve âdetler bütünlüğüne de “gelenek” denir. Diğer taraftan her hangi bir birliktelik ortamındaki davranışların, bir bütün olarak ele alınmaları durumunda o ortama mal ettiği “değerler” bütünlüğüne “kültür” denir. Tanımlarımızdan, töre, âdet ve geleneklerin, kültürün öğeleri olduğu açıkça görüldüğü gibi, bunların dışında da diğer birçok değerın de kültürün öğelerini oluşturduğu söylenebilir.

Yukarıda göstermeye çalıştığımız gibi, insanın mahiyeti, ilk adımda hayvaniyet, beşeriyet ve insaniyet düzeylerini verdiği göre ve bunlara bir de dıştan gelen “melekiyet” düzeyi eklendiğine göre, bu düzeyler açısından oluşan üç türlü kültürden söz etmek mümkündür; kaba kültür, ince kültür ve medeniyet. Bunlar sırasıyla insanın hayvaniyet, beşeriyet ve insaniyet olarak adlandırdığımız üç düzeyine tekabül etmektedir. Kaba kültürün en önemli özellikleri, insanın hayvaniyet yönünde yatmaktadır. Bu tür kültürlerde, oluşturulan örf, âdet ve gelenekler, kişinin bedensel ihtiyacı karşılayabilecek kadar oluşturulmuştur. Bedensel ihtiyaçların bütün hayvanlarda benzerlik arz ettiği söylenebilir. Bu kültürlerin, beslenme, hayatını koruma ve neslini devam ettirme sorunu en temel öğeleridir. Bu düzeydeki bir insanın baktığında gözünün görebildiği ufuk, onun görüşü için sınır olduğu gibi düşüncesi için de sınırdır. Aslında, düşünce ufki sınırı aşabilir ama bu kültürlerde henüz bu “aşma” başlanmamıştır.

Beşeriyet düzeyinin insan etkinliği ile doğan ince kültürü, kaba kültürü de içermektedir. İnce derken, kaba kültürden daha nazık ve insan değerlerine saygılı anlamını çıkarmamalıyız. Çünkü bir ince kültür, diğer bir kaba kültürden daha vahşi ve dehşet saçıcı olabilir. Buradaki “ince” kavramı, bu kültürün geliştirdiği bazı değerleri taşıyabilmesinden dolayı kullanılmaktadır. Nedir bu değerler? Kaba kültürde insan davranışına hâkim olan unsur, duygulardır; ince kültürde ise, duygular ve duygulardır. Bu, kaba kültür insanının duygusal olamayacağı anlamına gelmez, çünkü biyolojik bir eksiği olmayan insanın, duygusuz olmadığı gibi duygusuz olması da düşünülemez. Yine aynı şekilde medeniyet insanının davranışlarında etkin unsur akıldır, ancak yine bu demek değildir ki, medeniyet insanı duygusuz ve duygusuzdur. Burada insan iç dünyasından birliktelik ortamına yansıyan etkinliklerin özelliklerini dile getirmeye çalışırken ifade etmeye çalıştığımız durum, bu etkinliklerin tezahür etmesinde en etkin olan unsurları vurgulamaktır. Hatta medeniyetin, insan davranışlarında duyu, duygu ve akıl üçlüsünün uyumu ile oluştuğunu belirtmemiz yerinde olacaktır. Zira medeniyetlerde insan denge unsurunun etkin olması gerekir ki, medeniyet değerleri etkin bir şekilde tezahür etsinler.

İnsanlık tarihinde bazı kültürler mahalli kalma özelliklerini aşarak küllî değerler oluşturan çok

cevval bir yapıya sahip olduklarında medeniyeti meydana getirmişlerdir. İnsanın bir toplum içerisinde ekip biçtikleri, yani yapıp ettikleri kültür olarak anlaşılmış olmasından yola çıkarsak bizim kültür tanımımızın daha kapsamlı ve insanın yapıp ettiklerini her yönüyle kucaklayıcı olduğu görülebilir. Zira kaba ve ince kültürler istisnasız olarak zaman ve mekân özelliğine sahiptirler. Bu da kültürlerin mahalli olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bir kültür, küllî değerlere ulaşması halinde mahalli kalma özelliklerini aşarak küllî değerler oluşturan çok cevval bir yapıya sahip olabilir. Bir kültürün, küllî değerlere ulaşması mahalli kalma özelliklerini aşabilen faaliyetler sayesinde mümkündür. Bu faaliyetler de insanın insanîyet yönünü temsil eden “düşünce”, yani “akıl” ile gerçekleşmektedir. Bu faaliyetler içerisinde en önemlisi bilgisel faaliyettir. Ancak buna ilaveten küllî hakikatler ortaya koyan dinlerin de küllîleşmede etkisi olduğunu İslam medeniyeti gözler önüne sermektedir. Bu etkenler sayesinde bir kültür ilmî ve felsefi bir özellik kazanarak mahalli yönlerini aşar; gittikçe kendi çevresi dışındaki kaba ve ince her türlü kültürü de içine almaya ve içinde birden fazla kültürü barındırmaya başlar. Bu dinî, ilmî ve tefekkürî süreç sonunda bir kültürün ulaştığı duruma “küllîleşme” (daha kaba bir tabirle “evrenselleşme”) diyebiliriz. Buna göre medeniyet, *küllîleşmiş ince bir kültür* olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu tarifimiz medeniyetin üç önemli unsuru olarak gördüğümüz, din, bilim ve düşüncenin medeniyetleşme sürecindeki katkılarını dile getirmemektedir. Bu açıdan bunların ve düşüncenin medeniyetleşme sürecindeki katkılarını kısaca şöyle ifade edebiliriz:

1. Din, bir kültürde küllî değerler sistemi getirerek yol gösterici olma durumundadır;
2. Teknolojiyi de burada dâhil edebileceğimiz bilim, o kültürün âleme ve insana bakışını öznel çerçevesinden çıkarıp nesnelere oldukları gibi anlama çabasına sürüklemektedir;
3. Düşünce ise, kültür içindeki bütün birikimlerin küllî bir şekilde değerlendirilmesini temin ederek bu değerlendirme çerçevesinde kavramsal bir âlem anlayışına (dünya görüşü) götürmektedir.

Şimdi burada geliştirmeye çalıştığımız kültür ve medeniyet anlayışını nazari çerçevemiz olarak kullanacağız. Bunu da medeniyet çalışmalarında kalıp olarak veya örnek olarak alınabilecek bir yapıya sahip İslam medeniyetinin teşekkülünü süreç olarak tahlil etmeye çalışacağız. Bu medeniyetin teşekkül süreci kalıp olduğu için diğer medeniyetlere uygulanabilecek medeniyet teşekkülündeki âmilleri bize verecektir.

II. İslam Medeniyetinin Teşekkülü

Burada toplum felsefesi olarak benimsediğimiz yukarıdaki medeniyet nazari çerçevesini şimdi İslam medeniyetine uygulayabiliriz. İslam'ın, temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'ten, yorumlanarak veya doğrudan yorumsuz alınan küllî hakikatler bütünlüğünü oluşturan İslam dinî yapısının insan hayatının bütün yönlerine uygulanması ile ortaya çıkan ve küllîleşen umumi kültür birikimine “İslam Medeniyeti” diyebiliriz. İslam Medeniyetinin oluşma şekli, küllî geçerli olan ilkeler açısından diğer medeniyetlerden pek farklı değildir. Ancak tarihte takip ettiği yol farklıdır ve küllî geçerli olan ilkelere imtisalin güçlü olduğu dönemlerde tezahür eden kültür farklıdır. Çünkü bütün medeniyetlerin yükseliş ve çöküşleri temelde beşeri olgular oldukları halde bunların oluşum sürecinde geçerli olan ilkeler devamlı aynıdır.

Kur'an'ın "sünnetullah" olarak adlandırdığı bu toplumsal ilkeler hiçbir zaman değişmez. Fakat *sünnetullah*, devamlı ilahi bir yön içermektedir. Çünkü Kur'an bu terimi devamlı toplumların peygamberlere karşı çıkmaları ile ortaya çıkan durumlara ilişkin kullanılmıştır.

Bütün güçleriyle Allah'a yemin ederek: "andolsun, eğer bir peygamber gelirse, diğer bütün milletlerden daha çok doğru yolu takip edeceğiz" dediler. Ancak kendilerine bir peygamber gelince doğru yoldan uzaklaşmaktan başka bir şey yapmadılar: derken yeryüzünde daha fazla kibirlenerek dolaşıp kötü tuzaklar kurmayı düşündüler. Hâlbuki kötü tuzağın etkisi neticede ancak sahibini bulur. Onlar öncesi toplumlara uygulanan ilkelerden başkasını mı umdular? Allah'ın ilkesinde (sünnetullah) asla bir değişiklik olmaz. Allah'ın ilkesi değiştirilemez. Kendilerinden önceki toplumların sonunun nasıl olduğunu görebilmek için hiç yeryüzünde gezmediler mi? Hâlbuki onlar daha güçlü idi. Ne göklerde, ne de yerde Allah'ı aciz bırakacak hiçbir şey yoktur. O bilendir; güçlüdür. (35/Fatır:-442-44)

Bu, Allah'ın önceki toplumlara uyguladığı ilkedir (*sünnetullah*). Allah'ın ilkesinde asla bir değişiklik bulamazsın. (33-Ahzab, 62; ayrıca krşz. 17/İsra. 77:48/Fetih, 23)

Medeniyetlerin oluşumunu, yükseliş ve çöküşünü düzenleyen ilahi kaideler (*sünnetullah*) her medeniyette aynı ise de, bunların medeniyetleşme süreci içerisinde takip ettikleri tarihî yol farklıdır. Bu ilahi kaideleri açıklamaya çalışırsak zannedersen bundan ne kastettiğimizi de açıklamış oluruz. Medeniyetleşme sürecini adeta kontrolü altında tutan birtakım önemli unsurlar vardır ki, bunlara "itici güçler" veya "içtimai kanunlar" diyebiliriz. Bir medeniyetin oluşmasında en önemli ve en zorunlu, bu yüzden de en baskın olan itici güç, şüphesiz ki bilgidir. Kur'an'ın "ilm" dediği bu bilgi her hangi bir bilgi değil, belli bir tür bilgidir. Bu bilgi, toplum fertlerine açık ve berrak bir dünya görüşü kazandıran yaklaşımdır. Nitekim İslam medeniyetinde bu bilgi, vahiyyle Peygamberimiz tarafından kazandırılmıştır. Bazı ayetler bunu gayet açık bir şekilde dile getirmektedir.

Yemin olsun ki, sana Bilgi (el-ilm) gönderdikten sonra şayet onların arzularına uyarsan, Allah'tan ne bir dost, ne de bir yardımcı bulursun. (2/Bakara. 120)

Ayrıca diğer peygamberlere gönderilenin de *bilgi* olduğu vurgulanmaktadır. "Gerçekten Biz Davud'a ve Süleyman'a Bilgi verdik". (27/Neml, 15); "Şüphesiz ki, Biz, onlara inanan bir topluluk için bir yol gösterici ve rahmet kaynağı olmak üzere Bilgi ile açıkladığımız bir Kitap getirdik." (7/A'raf, 52).

Bilgi unsuru umumiyetle her medeniyette aynı işlevi görür. Fakat bilginin bu işlevi gerçekleştirme şekli medeniyetten medeniyete değişir. O halde *sünnetullah* olarak **bilgi** her toplumda medeniyetleşmeye yol açar ve bu bakımdan **bilginin**, her medeniyette aynı olan işlevi, bilginin toplum fertlerine açık ve berrak bir dünya görüşü kazandırmasıdır. İslam medeniyetini ele alacak olursak Peygamberimizin vahiyyle, kendi toplumuna nasıl bir dünya görüşü kazandırdığını inceleyebiliriz. O toplumdaki her fert, kim olduğunu, neden var olduğunu, bu dünya hayatının gerçek amacını, ölümün ne olduğunu İslam dünya görüşü içerisinde gayet açık ve berrak bir şekilde biliyordu. Bunun yanında, bu tür metafizik bir anlayışın nasıl bir toplumda gerçekleşebileceğini ve ne tür içtimai, siyasi ve iktisadi bir anlayışla uygulanabileceğini de gayet iyi biliyordu. Bu tür fertler yanında, ayrıca özel olarak seçilmiş (Ashab-ı suffa, vahiy kâtipleri ve hafızlar gibi) ve eğitilmiş fertler de vardı ki, bunlar henüz doğmakta olan İslam medeniyetinin ilk âlimleri olarak

belirlenebilirler. Bu âlimler sınıfı ise, daha sistemli ve düzenli bir bilgiye sahip olduklarından kendilerine İslam hakkında bir soru yöneltildiğinde bunu İslam dünya görüşü içerisinde daha sistemli ve daha derli-toplu cevaplayabiliyorlardı. Bu yüzden Peygamberimiz, bu âlimleri tebliğ için İslam'ı öğrenme eğilimi gösteren yörelere gönderirdi ve ilimden başka bir işle ilgilenmelerini pek istemezdi. Bu âlimlerin birçoğu toplumu eğitime görevi ile ilgilendikleri için pek bir eser vermemişlerdir. Tabii ki, Müslüman âlimin tek görevi, kitap yazmak olmamalıdır. Ancak Abdullah İbn Mes'ud, İbn Abbas, Zeyd İbn Sabit, Ali İbn Ebi Talib ve Ebu Hureyre gibi zatlar aynı zamanda küçük risaleler ve kitaplar telif etmişlerdir. Bu şekilde bilgi unsurunun İslam medeniyetinin oluşmasında oynadığı işlev, harekete geçirilmiş oluyordu.

Tabii ki, İslam medeniyetinin başlangıcındaki bilgi, daha sonraki devirlerde aynı kalmamış, yeni bilgiler buna eklenerek İslam dünya görüşü daha bir derinlik kazanmıştır. İslam medeniyeti ve aslında hiçbir medeniyet her devirde aynen olduğu gibi kalmaz. Nitekim İslam medeniyeti de ilk devrindeki gibi kalmamış, Müslümanların geliştirdikleri yeni bilimlerin kazandırdığı bilgiler çerçevesinde zenginleştirilmiştir. Böylece toplumda beliren yeni sorunlara, devamlı yeni ve daha etkin çözümler getirilmiştir. Bu çerçevede kelim (yani felsefe), hadis, tefsir, fıkıh, tarih, dil bilimleri, fizik, kimya, matematik ve astronomi gibi birçok bilimler geliştirilmiş ve İslam medeniyetine mal edilmiştir. Bunun yanında binlerce düşünür, filozof ve bilim adamı yetişmiştir. Bu düşünür ve bilim adamlarının insanlık tarihindeki önemine örnek olmak üzere, sadece Latince'ye ve Batı dillerine yüzlerce eserlerinin çevrildiğini; böylece Batı medeniyetine öncülük ettiklerini belirtmek yeterlidir. İslam medeniyeti böylece başladığı gibi hiçbir zaman kalmamış, tarihî gelişim sürecini devam ettirerek sürekli bir değişim olgusu içerisinde olagelmıştır. Şayet böyle olmasa idi, İslam medeniyeti kendi temel kaynağı ile de çelişki içerisinde olurdu. Zira Peygamberimiz bir hadisinde "İki günü bir olan zarardadır" demektedir. İslam medeniyeti de hiçbir zaman aynı kalmamış, sürekli daha iyiye ve daha doğruya taraf bir değişim süreci içerisinde tarihî seyrini sürdürmüştür. Bir medeniyet içerisinde birden fazla kültür bulundurduğu gibi; İslam medeniyeti de içerisinde bulunan birden fazla milletlerin kültürlerini, imha etmeden, benliklerini koruyabilecekleri bir şekilde barındırmıştır. Yine her medeniyetin adeta resmi diyebileceğimiz bir dili olduğu gibi İslam medeniyetinin de Arapça resmi dili olarak alınmış ve değişik birçok millet Arap olmamasına rağmen Arapça'nın gelişmesine ve bir bilim dalı olarak yerleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Ancak 16. yüzyıldan sonra İslam medeniyetinde bir durgunluk başlamış ve nihayet 19. yüzyılda çökmüştür diyebiliriz. Nasıl ki İslam medeniyetinin doğuşu için 610 senesi ve ilk vahyin verilmesi mümkün ise, aynı şekilde çöküşü için de Osmanlı'nın dağılması olan Birinci Dünya Savaşı'nın sona eriş tarihi, 1918 verilebilir. Zira bu tarihte İslam medeniyeti külliliğini kaybetmiş ve mahallileşen bir takım küçük kültürlere bölünmüştür. Yüksek bir medeniyet dili olarak Arapça da bilim dili olmaktan çıkmış ve mahalli birkaç kültürün dili olarak kalmıştır. Aynen tarihin geçmiş devirlerindeki çökmüş medeniyetlerde de görüleceği üzere bu mahalli kültürler, kendi medeniyetlerini unutup kısa zamanda hâkim medeniyetin etkisi altına girdiler; o kadar ki bunlardan bazıları kendi kişiliklerini kaybettiler. Zaten yıkılan bir medeniyetin en önemli özelliği, kendi benliğini hızla yitirmeye başlamasıdır. Bunun gibi günümüz Müslüman milletlerinin sergilediği daha birçok davranışlar çökmüş medeniyetlerin özellikleridir. Bunun içtimâî, siyasî, iktisadî ve eğitim gibi birçok değişik alanlarda sebepleri vardır; fakat bunlardan konumuzu ilgilendiren en önemli ve temel baş sebebi medeniyetin teşekkülünde âmil unsur "bilgi"dir.

Burada konumuzu ilgilendiren önemli bir ayırımdan bahsetmemiz yerinde olacaktır. Medeniyetleri etkinlikleri açısından üç sınıfta toplayabiliriz: 1. Canlı medeniyet, 2. Durağan medeniyet ve 3. Ölü medeniyetler. Bu medeniyetlerin her biri, şayet kendi sınırlarını aşmış birinden fazla dil ve millet topluluğunu kapsayacak duruma gelebilmişse, bu medeniyetlere, “külli medeniyetler” diyebiliriz; İslam, Eski Yunan ve günümüzde Batı medeniyetleri gibi. Diğer taraftan, bu medeniyetlerin her biri, kendi sınırlarını aşamayıp bölgesel nitelikte kalmışsa bunlara da “mahalli medeniyetler” diyebiliriz; Çin ve Hint medeniyetleri gibi. Bu medeniyetlerin kendilerine has bazı özellikleri vardır; bunlardan önemli gördüğümüz birkaç tanesini konumuza ışık tutacağı için zikrederim. Canlı medeniyetlerin özelliği, bu medeniyetin hâkim olduğu bir yerde ilmi ve felsefi faaliyetlerin diğer insan faaliyetlerine öncülük etmesidir. Böyle bir medeniyete mal olan bir toplum, “bilgi toplumu” olarak adlandırılabilir. Bir canlı medeniyet toplumunda, hiçbir sorun *ithal bilgilerle* çözülmeye çalışılmaz; aksine o toplumdaki *üretilen* bilimsel bilgiler ışığında, özgün kuramlar çerçevesinde çözülmeye çalışılır. Durağan medeniyetlerde ise, artık bilimsel alanlarda pek bilgi üretmeyen ve dolayısıyla teknolojik, iktisadî, siyasî ve nihayet askeri güç olarak da çöken medeniyetlerdir. Böyle bir medeniyetin geçmiş tarihî birimi, miras olarak henüz paylaşılmadığından aslında ölü medeniyet olmasına rağmen bu görünümü vermemektedirler. Bunun en belirgin örneği, İslam medeniyetleridir. Özellikleri ise, durağan medeniyetlerin özellikleri ile çakışmaktadır. Ancak bu medeniyette ölü medeniyetlerin bazı özelliklerini de görmek mümkündür. Nitekim ölü medeniyetler, aslında mirası paylaşmış durağan medeniyetlerdir.

III. Medeniyet Teşekkülünde Âmiller

İslam medeniyetinin teşekkülü bize umumi ilkeleri vermekte yeterlidir. Çünkü bu medeniyetin teşekkülü çok bütüncül ve tutarlı bir şekilde olmuştur. Ayrıca oluşum süreçleri, yani teşekkül aşamaları yazılı kaynaklara dayanmaktadır. Yukarıda bunu özetlemeye çalıştık ancak bu özet içerisinde âmillere doğrudan işaret etmedik. Burada umumi bir bakışla bu âmilleri çıkarmaya çalışacağız. Yukarıda gördük ki, ilk vahiy geldiğinde öne çıkarılan iki önemli olgu bulunmaktadır: birincisi, Allah’a karşı bir sorumluluk olarak ahlâkî yaşantı ki, bunun diğer önemli bir boyutu da topluma ve insanlığa karşı getirilen duyarlılıktır; ikincisi de bu iki boyutlu ahlâkî sorumluluğu bihakkin yerine getirebilmek için bilgili olmaktır. Birinci husus, tevhid etrafında şekillenen bir zihinsel tutum ve böylece insanlı sorunlara karşı hissedilen ahlâkî duyarlılıktır, ikincisi ise, Kur’an’ın “ilim” kavramı ile gündeme getirdiği birinci hususun bilimsel derinliğidir. Bu yaklaşımla Kur’an, ahlâk ve ilim arasında çok önemli bir ilişki kurmuş oluyordu. Böylece bilgiye çok hayati bir önem vermiş olması bilgiyi sadece bir şeyler bilmeden ibaret olarak algılanmasını engelliyordu. Evet, ilim ama ahlâkî güçlendirmek için; sorumluluğunu derinden hissetmek için ve nihayet sadece hissiyatla değil tüm akıl ve duygularla bir yaşantı kurabilmek için ilim peşinde koşmayı “farz” kılıyordu. Bu o kadar güçlü bir ifadelerle iletilmiş ve Peygamberimiz (SAV) tarafından uygulanmıştı ki, ilk Müslüman toplumu hızla bilgi toplumuna dönüşmüş ve üç yüzyıl gibi çok kısa bir sürede Müslümanları sadece günlük bilgilerde değil bilimde ve teknolojide de dünyanın öncüleri durumuna getirmişti. İşte ilk İslam toplumunda bilgi yokken vahiyle bilgi doğdu ve büyüdü; sonra zamanla gelişti.

Bu açıklamadan temel ve zorunlu üç âmili şöyle ifade etmek mümkündür: 1. Tevhid inancı; 2. Bu inancın getirdiği ahlâkî sorumluluk duygusu ve bu duygunun çok güçlü olması; 3. Bu iki

unsurun birleştiği yaşantı, yani "amel". Böylece Kur'an'da vurgusunu bulan tekrarları zikretmek yerinde olacaktır: "*âmenu ve 'amilus-salihât*" (2/Bakara, 25, 82; 4/Nisa, 57, 122; 5/Maide, 93; 11/Hud, 23; 13/R'ad, 29; 24/Nur, 55; 32/Secde, 19; 65/Talâk, 10; 95/Tin, 6, vs.). Burada dikkat edelim, iman ile ahlak İslami yaklaşımda eşit kabul edildiğinden her zaman tekrarlanmamıştır. Ancak bu iki unsur o kadar iç içedir ki, ayrılmaları doğru olmaz. Biz burada bir tahlil yapmak için ikisini ayrı zikretmiş olsak da bu doğru değildir. Ahlâkın bu güçlü yönü aynı zamanda bilgi ile de irtibatlıdır ve bu irtibat çok güçlüdür. Çünkü bilgiye güç ve zindelik veren az önce belirtmeye çalıştığımız ahlâkî yöndür. Bu yönün eski gücünü kaybetmesi bilgiyi yavaş yavaş yaşlandırır. Bilginin yaşlanmasını bir benzetme ile anlatmaya çalışıyoruz. Çünkü onun yaşlanması, yeni ve özgün bilgilerin üretilmemesi demektir. Eskini tekrarı, belli bilgileri değişmez ve sabit algılamak bilgiyi yaşlandırır ve hatta ahlâkî yönü de etkisiz hale getirir. Sanki bilgi ile ahlâk arasında bir "mütekabiliyet" esaslı bulunmaktadır. Her ne kadar da ahlâkta öncelik olsa da denebilir ki, ahlâk bilgiyi, bilgi de ahlâkî güçsüzdür. İman ile ahlak bir bütün olduğuna göre İslam medeniyetinin en önemli âmili olan başlangıç noktası iman (tevhid) için de aynı şey söylenebilir. Yani tevhid, bilgiye; bilgi de tevhide güç verir. Her ikisinin tezahürü de ahlaktır. Bu durumda bu üçlü; yani, iman, amel ve bilgi, medeniyetlerin teşekkülünde aslî âmillerdendir.

Bilindiği gibi aslî âmillerin toplumu harekete geçirmesinden sonra ortaya çıkan yeni bazı âmiller vardır ki, bunlar da medeniyetleşmenin tam teşekkül etmesinde toplumu tarihsel zeminine oturtmaktadır. Yani bu aslî âmillerin ortaya çıktığı toplum topyekûn bir değişim içerisine girerek iki boyutta değişmeye başlar: Birincisi, toplumsal boyut; ikincisi de kurumsal boyuttur. Bu değişimleri de biz medeniyetlerin teşekkülü için gerekli âmiller olarak görüyoruz. Ancak bunlar aslî değil fer'î bağlamsal şartlardır. Bunlardan toplumsal değişim, toplumun yeni oluşan iman-ahlâk-bilgi eksenindeki birikimlere göre kendini yenilemesi ve aile, kültür, örf ve adetlerinin bunlara göre şekillenmesidir. Kurumsal boyuttaki oluşumlar ise dört önemli eksenle gerçekleşir: eğitim, hukuk, siyaset ve iktisat. Böylece o toplum medeniyet eksenine girmiş olur ve oluşan kültür küllileşmeye başlar. Küllileşme sürecinde bundan sonra etken olan en önemli âmil bilimlerdir. Bu demektir ki aslî ve fer'î âmillerin tahakkukundan sonra toplumda bir bilgi geleneği oluşmuştur ve bu bilgi geleneği henüz bu aşamada bilimin yerini almaktadır. Ancak âmiller fitrata uygun olarak gelişmeye devam ederse oluşan bilgi geleneği yavaş yavaş bilimlerin doğmasına yol açacaktır. Önce bilgi sınıflandırılacak, sonra her bir sınıfın inceleme yönteminin belirlenmesi ile her sınıf bilgi bir bilim dalı olarak kurulacaktır. Bilgi faaliyetlerinde bulunan bilgi erbabı bunu fark ederse bilimlerde ihtisaslaşma başlayarak bilimler gelişecektir ve böylece zamanla o toplumda bilim geleneği oluşacaktır. Bu bilim geleneği de toplumun külliyet kesb etmeye adım atmış olan kültürünü tamamen küllileştirecektir. Bu da o toplumun mahalli kültürünü medeniyet algısına götürecektir.

Sonuç

Medeniyetlerin oluşmasını çoğu zaman binalar, fabrikalar, hârika makineler gibi somut oluşumlara bakarak tahlil etme hatasına düşüyoruz. Hâlbuki medeniyetleri doğuran ve besleyen âmiller, aslında aklımızla yapabileceğimiz burada sunmaya çalıştığımız gibi soyut tahlille ortaya konabilir. Bir açıdan medeniyetleri bir buzdağına benzetirsek, dışa vuran yönleri itibarıyla çok az bir kısmının gözle görülebileceğini söyleyebiliriz. Bir medeniyetin dışa vuran kısmı duyarlarla algılanan binalar, fabrikalar, hârika makineler gibi somut oluşumlardır. Ancak dış dünyada duyarlara hitap

eden etkenler o kadar çoktur ki, onların arkasında yatan asıl temel teşkil edici etkenleri göremediğimiz için bize buzdağının su yüzünde kalan kısmı çok büyük görünür. Bu durumu açıklayabilmek için insan anlayışına dayanan medeniyet kavramını tanımlamaya çalıştık ve: **insan iç dünyasının bir toplum bağlamında tezahür etmesi ile oluşan birikimlerinin külliyet kesbetmesi ile meydana gelen kültüre medeniyet dedik.** Bu tanıma göre aslında medeniyet ile kültür özde aynıdır; aralarındaki en önemli fark kültürü yerel olmasıdır. Yerellik de külliyete zıt bir durum teşkil etmektedir.

Buradan hareketle İslam medeniyetinin teşekkülünü, yani oluşum sürecini incelemeye çalıştık ve bu incelemeden bütün medeniyetler için geçerli olan teşekkül âmillerini bulmaya çalıştık. İslam medeniyeti başlangıçta Mekke-Medine veya Hicaz yöresinde oluşan basit mahalli Arap kültürü idi. Bu kültürün İslam dini sayesinde toplumda oluşan iman-ahlâk-bilgi âmili ile gelişerek küllileşmeye müsait bir hal almıştır ve bu gelişmeler sayesinde yeni oluşan daha geniş kapsamlı İslam toplumunda bilimlerin doğması ile bu kültür küllileşmiştir. Bu durumda İslam medeniyeti Arap kültürünün külliyet kesbetmiş hâlidir. Ancak bu süreçte toplumda oluşan bilimsel birikim toplumun yeniden şekillenmesine ve eğitim, hukuk, siyaset ve iktisat kurumlarının gelişmesine yol açmıştır. Dikkat edilmelidir ki, bu medeniyet toplumu küllileştiği için içinde artık birçok kültürü barındıracak duruma gelmiştir. Mesela hukukta örfü kaynak olarak alması mahalli kültürleri ve tek bir bilim dili kullanmasına rağmen diğer mahalli dilleri korumuştur. Külliyet özelliği bunu gerektirmektedir. Bu özelliği koruyan diğer bir külli insan faaliyeti de şüphesiz ki, “bilimsel bilgi”dir. Din, İslam medeniyetinde ahlâk unsurunu teşkil eder ve bu medeniyetin teşekkülünde asıl önemli görevi üstlenmiştir. Bilgi ise bilime dönüşerek mahalli yerel olanı kavramsal olarak içerdüğinden bunların bir şemsiye altında toplanmasına yol açmıştır. Böylece külli İslam medeniyeti, tek bir yöreye ait olmayıp külliyeti itibarıyla medeniyete “vahdet” (*tevhid*) ve kesret yani çok kültürlülük kazandırmıştır. Bu durumu açıklamak için “bilgi-ahlâk” âmiline İslam medeniyetindeki “iman-amel” ilkesini ilişkilendirerek İslam medeniyetini geçmiş ve gelecek boyutunda değerlendirilmeye çalıştık. Bu değerlendirme bize gösterdi ki, İslam medeniyeti diğer medeniyetlere bu tür çalışmalarda modellik yapabilecek bir özelliğe sahiptir.